

Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень
УДК 340.15:94(477)"1921/1939"

Казак Ріната Алімівна

кандидат юридичних наук

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Казак Рината Алимовна

кандидат юридических наук

Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого

Kazak Rinata

PhD in Law

Yaroslav Mudryi National Law University

Галайдик Анастасія Русланівна

студентка

Інституту прокуратури та кримінальної юстиції

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Галайдик Анастасия Руслановна

студентка

Института прокуратуры и уголовной юстиции

Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого

Galaydik Anastasia

Student of the

Institute of Public Prosecutor and Criminal Justice of the

Yaroslav Mudryi National Law University

ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРИВАТНОГО ПІДПРИЄМСТВА В УКРАЇНІ В РОКИ НЕПУ

**ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ЧАСТНОГО
ПРЕДПРИЯТИЯ В УКРАИНЕ В ГОДЫ НЭПА
LEGISLATIVE REGULATION OF A PRIVATE ENTERPRISE IN
UKRAINE DURING THE YEARS OF THE NEP**

***Анотація.** У статті розглядається таке історичне явище, як запровадження В. І. Леніним нової економічної політики в Україні в 1921 році. Чітко визначені всі аспекти як позитивних, так і негативних наслідків для подальшого розвитку приватного підприємства. Проаналізовано відмінність між цією та іншими реформами, спрямованих на регулювання економіки більшовиків. Також підсумовані всі основні зміни за часів НЕПу.*

***Ключові слова:** нова економічна політика, більшовики, підприємство, економіка, промисловість, сільське господарство.*

***Аннотация.** В статье рассматривается такое историческое явление, как введение В. И. Лениным новой экономической политики в Украине в 1921 году. Четко определены все аспекты как положительных, так и отрицательных последствий на дальнейшее развитие частного предприятия. Проанализированы отличие между этой и другими реформами, направленных на регулирование экономики большевиков. Также суммированы все основные изменения во времена НЭПа.*

***Ключевые слова:** новая экономическая политика, большевики, предприятие, экономика, промышленность, сельское хозяйство.*

***Summary.** The article deals with such a historical phenomenon as the introduction by V. I. Lenin of the new economic policy in Ukraine in 1921. All aspects of both positive and negative consequences for the further development of a private enterprise are clearly identified. The difference between this and other reforms aimed at regulating the economy of the Bolsheviks is analyzed. Also summarized are all major changes in the time of the NEP.*

Key words: *new economic policy, Bolsheviks, enterprise, economy, industry, agriculture.*

Постановка проблеми. На сьогоднішній день в Україні існує ряд перешкод для повноцінного та ефективного регулювання економікою. Тому багато науковців вважають доцільним брати до уваги власний історичний досвід, а також досвід зарубіжних країн. Одне з найважливіших завдань законодавчої діяльності в цьому напрямку полягає у визначенні міри свободи приватної ініціативи та ефективної ролі держави щодо врегулювання торгівельних взаємин. Саме економічна політика більшовиків у 1921 році є яскравим прикладом, який слід детально проаналізувати та, можливо, щось взяти до уваги і втілити в реальність.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дане питання розглядалося такими науковцями як: О. Сушко, Д. Григоренко, В. Гринчуцький, С. Чернишенко, І. Дзюбленко та іншими, які розглядали всі можливі аспекти діяльності реформи та аналізували її ефективність, результати змін, спричинених реформацією, а також її актуальність та можливість вплинути на теперішній стан української економіки.

Метою статті є аналіз всіх наслідків запровадження нової економічної політики в Україні. А також розкриття причин для впровадження реформи, висвітлення її суті, основних завдань та напрямів змін в управлінні економічної сфери.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці 1920 – на початку 1921 року більшовицькій владі стало зрозуміло, що побудова «воєнного комунізму» не втілюється в реальність, внаслідок чого люди поступово зневіряються в ідеї про перемогу більшовиків у світовій пролетарській революції. Сам Ленін сказав, що «така політика була б дурістю і самогубством тієї партії, яка спробувала б її. Дурістю, бо ця політика економічно неможлива; самогубством, бо партії, які пробують подібну

політику, зазнають неминуче краху». Тому вони були змушені відмовитись від планів штурму світового капіталізму і розробити новий курс економіки.

Для утворення нового типу економічної політики передувало чимало причин. До найголовніших слід віднести такі:

- занепаде державне становище після Першої світової та громадянської війн;
- великі втрати під час війни (10 млрд. золотих карбованців);
- повстанням матросів і робітників Кронштадта, яке почалося 28 лютого 1921 р. і проходило під гаслами відновлення вільної торгівлі та скасування комісарської диктатури;
- занепад залізничного, річкового, морського транспорту;
- тяжкі втрати в сфері важкої, легкої та харчової промисловості;
- скрутне становище сільського господарства(розруха якого спричинила масову колективізацію та насильну продрозверстку);
- голодомор 1921-22 років широкого масштабу [4, с. 53-56].

Ці причини були взаємопов'язані і породжували безліч нових перешкод.

В грудні 1920 р. Ленін підписував нові декрети, які готували скасування товарно-грошових відносин. А 4 лютого 1921 р. конференція робітників-металістів у Москві прийняла по його доповіді резолюцію, в якій вимагалось замінити продрозверстку натуральним податком. Обставинами для відмови партійного керівництва від продрозверстки та від негайної реалізації партійної програми слугувало становище збіднілого населення.

На засіданні політбюро під підписом Леніна вийшов документ(у 1930 р. опублікований під назвою «Попередній, чорновий начерк тез відносно селянства»). Це – перший документ державної партії, що стосується нової економічної політики. У ньому пропонувалось задовольнити бажання селян про заміну розверстки хлібним податком, зменшити розмір податку в порівнянні з торішньою розверсткою і дозволити використання селянами

лишків продукції після сплати податку у місцевому господарському обороті.

Задовольнити інтереси зубожілого селянства було важливим завданням, яке потребувала нагального вирішення. Тому було утворено комісію у складі Л. Каменєва , Н. Осинського (В. Оболенського) і О. Цюрупи для підготовки на їх основі проекту постанови ЦК. Комісія представила 24 лютого «Проект постанови ЦК про заміну розверстки натуральним податком» пленуму ЦК. Після обговорення документ було передано ще у дві комісії, після чого його було затверджено 15 березня [3].

Скасування розверстки було необхідне через наближення посівної кампанії, яка може призвести до краху сільського господарства. Це пояснювалось тим, що будь-який селянин міг не засіяти землю, знаючи, що держава все одно ліквідує урожай. Уперше формулюючи перед делегатами Х з'їзду РКП(б) ідею продподатку, Ленін підкреслив у ній найголовніше: «перевести розверстку на податок, щоб дрібний господар міг краще розраховувати своє виробництво і відповідно до податку встановлювати розмір свого виробництва». Деякі члени комісії боялись, що вільне розпорядження селянами своєю продукцією, яка залишиться після сплати податків, спричинить відродження ринкових відносин між містом і селом. А як було відомо, легалізація торгівлі означала смертний вирок для комуністичної системи виробництва і розподілу продукції.

Одні з представників ленінської комісії вважали, що навпаки потрібно відродити зв'язок між містом і селом , тому що село – основне джерело харчування робітників. Швидким та ефективним способом для такого своєрідного об'єднання було започаткування фабрично-заводського виробництва, яке дасть змогу посилити постачання селянства промисловими товарами. Селяни поверталися до ринкових, тобто еквівалентних в своїй основі відносин з державою.

Аналізуючи статті науковців [3], можна дійти до висновку та уявно поділити нову економічну політику в промисловості на три етапи:

Перший етап – (1921-1923 рр.) період організації трестів і синдикатів та формування ринкових відносин;

Другий етап – (1923-1927 рр.) період відбудови промисловості та пошуку нових форм організації і управління промисловості;

Третій етап – (1927-1929 рр.) період кризи непівських форм господарювання та утвердження командно-адміністративних методів управління.

Дослідивши перший етап слід зазначити, що він характеризується утворенням трестів з осені 1921 р., Вони отримували права юридичної особи, самостійність в оперативно-господарській діяльності і повинні були працювати на засадах господарського розрахунку. Останньому приділялася велика увага. Про це свідчить лист В. Леніна наркому фінансів Г. Сокольникову, де він писав: "Я думаю, що трести і підприємства на господарському розрахунку засновані саме для того, щоб вони відповідали, і при чому повністю відповідали, за беззбитковість своїх підприємств. Якщо ними цього не досягнуто, то... вони повинні бути притягнуті до суду і каратися у складі всіх членів правління позбавленням волі, конфіскацією майна і т. д. Якщо ми, створивши трести і підприємства на господарському розрахунку, не зуміємо діловим, купецьким способом забезпечити повністю свої інтереси, то ми будемо круглими дурнями" [3].

Трести за підпорядкуванням ділилися на три категорії - союзні, республіканські і місцеві (губернські). Вся вугледобувна, металургійна та машинобудівна промисловості були об'єднані в союзні трести "Донвугілля", "Південсталь" і "Південний машинобудівний трест". Також були трести, які значну частину продукції виробляли на підприємствах України, але вважалися загальносоюзними. Наприклад, такий трест як "Цукротрест" виробляв 82% цукру на українських заводах, але вважався

загальноросійським. На початку нової економічної політики в Україні нараховувалося 3 трести союзного підпорядкування, а в 1929 р. було 11 [3].

Трести мали отримати певну самостійність у своїй діяльності, але вона часто обмежувалась. Об'єднавши підприємства у трести і підпорядкувавши їх господарським органам, держава створила надзвичайно сприятливі умови для здійснення планових заходів щодо управління промисловістю. Для трестів визначала обов'язкові планові показники в так званих виробничих програмах. Проте показники планового регулювання з кожним роком зростали. З переходом до ринку трести повинні були працювати в умовах госпрозрахунку. Якщо держава визнавала принцип невтручання в господарську діяльність трестів, то відповідно вона повинна була надати трестам самостійність у формуванні цін та збуту своїх товарів. Але держава не хотіла йти на такі поступки, і тому сконцентровувала найважливіші моменти в своїх руках. Державні органи замовляли в трестах відповідну кількість товарів по сталих принизливо низьких цінах, які встановлювали самостійно. Таким чином, трести працювали в основному на збиток, який відшкодовувало сільське господарство. Фактично був утворений механізм не ринкового, а вольового розподілу [1].

Одночасно з трестами почали утворюватися синдикати — організації із закупівлі сировини, планування торговельних операцій і збуту однорідної продукції групи трестів. Їхня діяльність поряд із влаштуванням оптових ярмарків і заснуванням товарних бірж формувала ринок засобів виробництва. До кінця 1922 р. 80 % трестованої промисловості було синдиковано, а на початок 1928 р. налічувалися 23 синдикати, які діяли майже у всіх галузях промисловості, зосередивши в своїх руках основну частину оптової торгівлі. Правління синдикатів обиралося на зборах представників трестів, причому кожен трест міг передати на свій розсуд більшу або меншу частину свого постачання і збуту у ведення синдикату. Реалізація готової продукції, закупівля сировини, матеріалів, устаткування

здійснювалися на повноцінному ринку, каналами оптової торгівлі. Виникла широка мережа товарних бірж, ярмарків, торговельних підприємств [6].

Щодо другого етапу, то він формувався за допомогою пошуку нових форм управління. Починаючи з 1923 р., було поділено промислові трести на дві великі групи. Перша група: трести, які в основному працювали на ринок, самостійно визначали ринки збуту, встановлювали ціни на сировину, матеріали і, навіть, значною мірою впливали на ціну товарів. Це були в основному трести легкої і харчової промисловості республіканського і губернського підпорядкування, хоч і вони виконували значні держзамовлення. Вони працювали на принципі господарського розрахунку, але прибутками вони не були в змозі розпоряджатися, оскільки ті належали не трестові, а державі як власнику треста. Друга група: трести важкої промисловості, які в основному виконували держзамовлення за довільно встановленими цінами. Більшість з них працювали безприбутково, але держава не хотіла переводити їх на повний госпрозрахунок.

Активно держава почала втручатися в систему ціноутворення після «кризи цін» у 1923 р., відомої як «ножиці цін». Ця криза була спричинена значно піднятими цінами на промислову продукцію трестами, та скороченням ціни на сільськогосподарську. Через ножиці цін постійно змінювався грошовий еквівалент податку для населення, що працювало в сільському господарстві. Щоб вийти з кризи, держава змусила трести знизити ціни на свої товари. Але після цього ситуація не стабілізувалася, тому що ціни стали більш доступними, відповідно виникла спокуса закупки товарів в більшій кількості, ніж потрібно. Ринок був позбавлений своєї основної функції - регулювання попиту і пропозиції. Виникла проблема нестачі товару, яку керівництво вирішувало розширення їх випуском, що ще більше загострило ситуацію. Як зазначив В. Новожилов, «пов'язувати розширення виробництва з ліквідацією нестачі товарів так само невірно, як невірно вважати нестачу товарів абсолютною, тобто нестачею у порівнянні

з потребою в товарах... недолік товарів є виразом надлишку грошових доходів над виробництвом, рахуючи виробництво по цінам трестів. Тому усунути нестачу товарів можна лише усунувши надлишок грошових доходів над реальними доходами, вважаючи реальний дохід (тобто суму виробництва споживчих благ) за цінами трестів». До цієї мудрої поради, на жаль, ніхто не прислухався [5, с. 60].

У 1926—27 рр. налічувалося 117 угод, які передавали українські підприємства в оренду іноземним фірмам у формі концесій. Вони охоплювали підприємства, на яких працювали 18 тис. чоловік і випускалося ледве більше 1 % промисловій продукції. У деяких галузях, проте, питома вага концесійних підприємств і змішаних акціонерних суспільств, в яких іноземці володіли частиною паю, був вагомий: у видобутку свинцю і срібла - 60 %; марганцевої руди - 85 %; золото - 30 %; у виробництві одягу і предметів туалету - 22 % [7, с. 263-267].

Відповідно, що третій етап підтвердив, що Україна, як і всі інші країни СРСР, залишалася аграрно-індустріальною, і тому її економіка вимагала технічної і технологічної модернізації. У 20-х роках розгорнулася гостра партійна дискусія про те, якими шляхами досягти світового рівня економічного розвитку. Перемогла лінія Й. Сталіна та його соратників, які були прихильниками авторитарних форм управління і здійснення індустріалізації будь-якою ціною в найближчій перспективі.

У рішеннях партії, з'їздів рад та уряду СРСР й УРСР з питань приватного капіталу в цей період визначальною була теза про викорінення й ліквідацію капіталістичних та куркульських проявів у товарообігові держави. У дійсності це означало поступове відлучення приватника від посередницьких операцій, цілковите припинення товарного і грошового кредитування з боку держави, введення твердих грошових цін і, в підсумку, введенням законодавчої заборони на відкриття приватних підприємств.

Було обрано стратегію прискореного розвитку важкої промисловості, основними етапами якого стали п'ятирічки. Запроваджена нова економічна політика викликала невдоволення суспільства через такі причини як: зниження темпів розвитку; вичерпання ресурсів; небажання більшовицької партії ділитися владою і поширити дію економічного плюралізму на сферу політики; зростання соціальної напруженості, а отже, створення соціального підґрунтя для рішучої відмови від ринкових відносин. Відмови від непу вимагала і державна політика реалізації курсу індустріалізації, прийнятого XIV з'їздом ВКП(б) у грудні 1925 р. [8].

Взявши курс на модернізацію промислового потенціалу країни, радянське керівництво мало вирішувати три проблеми: кошти, сировина і трудові ресурси для розвитку індустрії. Одержати все це можна було від селянства, яке становило більшість населення. Але звичні методи, які полягали у зниженні цін на сільськогосподарську продукцію вже не діяли. Тому було розроблено новий спосіб, який започатковував колективізацію, оскільки колективне (контрольоване і кероване державою) господарство могло швидко забезпечити зростання обсягів виробництва і фінансових надходжень.

Колективізація розпочалась у 1928 р. Однак не було визначено терміни, форми і методи кооперування. XV з'їзд ВКП(б) (1927) передбачав повільний, поступовий, добровільний перехід до кооперації. Проте під час практики застосовувались швидкі темпи і жорсткі методи, було порушено основні принципи кооперації. Форсування колективізації призвело не лише до різкого скорочення поголів'я худоби і збору зернових, а й до людських жертв, яких налічувалися мільйони (близько 10 млн. осіб). Як наслідок у роки перших п'ятирічок діяла карткова система постачання населення (до 1936 р.). Водночас, колективізація створила соціальну базу для модернізації аграрного сектору, дала змогу підвищити продуктивність праці, вивільнити трудові ресурси для інших галузей економіки [2].

Наслідки сталінської колективізації були настільки жахливими, що на початку 30-х років в Україні спалахнув вже другий голодомор, від якого постраждали мільйони людей. Внаслідок покладеної на колгоспи безрозмірної продрозверстки та жорстокої регламентації їхньої господарської діяльності спричинили глибоку деградацію продуктивних сил села.

Обраною метою статті є визначити підсумки непу, які, як з'ясувалось, є досить суперечливими та неоднозначними. До *позитивних наслідків* належать:

- відновлення народного господарства, а згодом і перевершення довоєнного рівня виробництва за рахунок внутрішніх резервів;
- відродження сільського господарства, що допомогло нагодувати населення країни;
- збільшення національного прибутку на 18 % у рік і до 1928 р. – на 10% в перерахунку на душу населення, що перевищило рівень 1913 р.;
- значно зросла кількість промислової продукції на 30 % щорічно, що свідчило про стрімке збільшення продуктивності праці.
- національна валюта країни стала міцною й стабільною;
- швидко зростав матеріальний добробут населення [7, с. 263-267].

До *негативних підсумків* непу слід віднести:

- наявність сталого непропорційного розвитку основних галузей народного господарства.
- відстаючі темпи відродження промисловості від сільськогосподарського виробництва, внаслідок чого з'явилась загроза економічної кризи;
- зароджувалась соціальна й майнова диференціація селянства, що призвело до зростання напруженості між різними верствами населення;

- у місті протягом 20-х років збільшувалася чисельність безробітних, яка до кінця непу склала понад 2 млн чоловік.
- фінансова система зміцніла лише на певний час. У другій половині 20-х років у зв'язку з активним фінансуванням важкої індустрії була порушена ринкова рівновага, почалася інфляція, що підірвало фінансово-кредитну систему [7, с. 263-267].

Висновки. Отже, нова економічна політика була реакцією на об'єктивні обставини — кризовий стан економіки, невдоволення селян продрозкладкою, спад світового робітничого руху тощо. Запровадження непу в Україні зумовило відродження приватної ініціативи, сприяло поліпшенню економічної ситуації. Було відновлено господарство, зруйноване за роки війни. Зросло промислове та сільськогосподарське виробництво, пожвавилася торгівля і товарообмін, була знята соціальна напруга. Проте відставала більшість галузей важкої промисловості, які, так само, як транспорт, зв'язок, зовнішня торгівля, були під контролем Держави. У державній власності залишались усі великі підприємства.

Згортання наприкінці 20-х років непу зумовлене внутрішніми економічними протиріччями цієї політики та суперечливими процесами, які вона зумовила в суспільстві: зниженням темпів розвитку, вичерпанням ресурсів, небажанням більшовицької партії ділитися владою і поширити дію економічного плюралізму на сферу політичну; швидкою диференціацією суспільства, зростанням соціальної напруги, а значить, і створенням соціальної бази для рішучої відмови від ринкових відносин [5, с. 281-281].

Але зваживши всі негативні та позитивні аспекти непу, можна зробити висновок, що він відіграв неабияку ефективну та необхідну роль у розбудові економіки СРСР.

Також слід зазначити, що дана тема є актуальною і сьогодні. Україна перебуває на стадії реформування та вдосконалення всіх сфер суспільного життя. Трансформаційні процеси і явища в українському суспільстві схожі

на роки непу, зокрема у контексті еволюційного поєднання економічного лібералізму та демократичного плюралізму. Історичний досвід “непівського ренесансу” в Україні 1920-х рр. має особливе науково-пізнавальне значення, яке полягає у з’ясуванні маловідомих соціальних відносин, які допоможуть побудувати нові концепції висвітлення соціальної історії.

Потрібно взяти до уваги, що минуле не дає готового інструментарію, воно лише допомагає уникнути прикрих помилок, недолугої політики, неефективних господарських форм та економічних експериментів. Приватне підприємництво – це історична форма соціальної активності різних спільнот, запорука громадської стабільності, особливо в гармонійній співпраці з державою та суспільством.

Підсумувавши, можна сказати, що економіка більшовиків є хорошим досвідом, який значно вплинув на подальший хід подій. Можливо, українським законодавчим органам слід ретельно проаналізувати курс непу, підкреслити найкращі ідеї та використати їх для вдосконалення теперішньої економіки.

Література

1. Дзюбленко І. М. Розвиток приватного підприємництва міського населення в УСРР (20-і рр. XX ст.). 2011 р. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/5680/1/Dzyublenko.pdf>
2. Григоренко Д. А. Законодавче регулювання торгівлі в Україні за часів НЕП (1921-1929 рр.) 2016 р. URL: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/12535/1/Grigorenko_2016.pdf
3. Гринчуцький В. Державне регулювання промисловості в роки НЕПу // Вісник ТДТУ. 1996. №1. С. 52-57. – (Історія). URL: http://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/123456789/17/9/VTPI_1996_1-Grynychuckyj_V-Derzhavne_reguljuvannja_52.pdf

4. Гриневич Л.В., Євсєєва Т.М., Єфіменко Г.Г. Суспільство і влада в радянській Україні років НЕПу (1921–1928): Колективна монографія. Том 1. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7708-3/978-966-02-7708-3.pdf>
5. Білоцерківський В. Історія України: Навчальний посібник / Василь Білоцерківський. - 3-є вид., виправлене і доп. - К.: Центр учбової літератури, 2007. - 535 с.
6. Дзюбленко І. Особливості запровадження радянською державою приватного підприємництва в дрібній промисловості, джерельна база дослідження (20-ті рр. XX ст.) / І.М. Дзюбленко // Дні науки історичного факультету: Матеріали II Міжнародної наукової конференції молодих учених, присвяченої 175-річчю Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Вип. II: У 4-х част. / Редкол.: В.Ф. Колесник (голова), О.Ю. Комаренко, І.В. Семеніст та ін. – Ч. 1. – К., 2009. – С. 117-122.
7. Історія держави і права України: Курс лекцій / Д.А. Шигаль. – 2-е вид., переробл. та доповн. – Харків : Вид-но «НТМТ», 2019. – 356 с.
8. Електронна енциклопедія: XIV з'їзд ВКП(б). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/XIV_%D0%B7%27%D1%97%D0%B7%D0%B4_%D0%92%D0%9A%D0%9F\(%D0%B1\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/XIV_%D0%B7%27%D1%97%D0%B7%D0%B4_%D0%92%D0%9A%D0%9F(%D0%B1))

References

1. Dyublenko I. M. Development of Private Entrepreneurship of the Urban Population in the Ukrainian SSR (20th Century XX Century). 2011. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/5680/1/Dzyublenko.pdf>
2. Grigorenko D. A. Legislative regulation of trade in Ukraine during the period of the NEP (1921-1929 years). 2016. URL: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/12535/1/Grigorenko_2016.pdf

3. Grinchutsky V. State regulation of industry in the years of the NEP // Bulletin of the TSTU. 1996 №1. S. 52-57. (History). URL: http://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/123456789/17/9/VTPI_1996_1-Grynchuckyj_V-Derzhavne_reguljuvannja_52.pdf
4. Grinevich L.V., Yevseyeva T.M. Efimenko G.G. Society and Power in Soviet Ukraine for the years of the NEP (1921-1928): Collective Monograph. Volume 1. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7708-3/978-966-02-7708-3.pdf>
5. Bilyotserkovsky V. History of Ukraine: Textbook / Vasyl Bilyotserkovsky. - 3rd ed., Corrected and additional. - K.: Center for Educational Literature, 2007. - 535 p.
6. Dzyublenko I. Features of the introduction by the Soviet state of private enterprise in the small industry, the source of research (20-ies of the XX century) / I.M. Dzyublenko // Days of Science of the Faculty of History: Materials of the II International Scientific Conference of Young Scientists devoted to the 175th anniversary of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. - Vip II: In the 4th part. / Redcool: VF Kolesnik (head), O.Yu. Komarenko, IV Semenist and others. - Ch.1 - K., 2009. – P. 117-122.
7. History of the state and law of Ukraine: The course of lectures / Д.А. Shigal - 2nd kind, reworked. and supplement - Kharkiv: VN-NTMT, 2019. – 356 s.
8. Electronic Encyclopedia: XIV Congress of the CPSU (b). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/XIV_%D0%B7%27%D1%97%D0%B7%D0%B4_%D0%92%D0%9A%D0%9F\(%D0%B1\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/XIV_%D0%B7%27%D1%97%D0%B7%D0%B4_%D0%92%D0%9A%D0%9F(%D0%B1))